

BİR TELİF YÖNTEMİ OLARAK TEFSİRDE İHTİSAR VE MUHTASAR RİVAYET TEFİRLERİ

Şahin GÜVEN*

ÖZET

Bu çalışmada, öncelikle telif yöntemleri arasında önemli bir yer tutan ihtisar yöntemini ele alacak ve ihtisar faaliyetinin sebepleri ile muhtasar tefsirlerin zgnlg meselesi üzerinde duracağız. Daha sonra tefsirde ihtisar geleneği ve *muhtasar* tefsirler hakkında genel bilgi vereceğiz. Bu bağlamda ya bizzat müellifleri ya da daha sonra gelen âlimler tarafından ihtisar edilen rivayet tefsirleri ele alınıp incelenecektir. Son olarak rivayet tefsirleri üzerine yapılan ihtisar çalışmaları genel bir değerlendirmeye tabi tutulacağız.

Anahtar Kelimeler: Telif, İhtisar, Muhtasar, Tefsirde İhtisar, Muhtasar Rivayet Tefsirleri.

ABRIDGEMENT IN QURANIC COMMENTARIES AS A METHOD OF WRITING AND ABRIDGED COMMENTARIES

In this study, I will primarily investigate the method of abridgement which has an important place among the methods of writing, the reasons for the activities of abridgement and the issue of the uniqueness of abridged commentaries. Later we will be provide in formation about the convention of abridgement in the field of commentary and the abridged commentaries. In this regard, I will study the narration- commentaries which are abridged either by the authors of the original works or by some other scholars, who came later. Lastly, I will make a general evaluation of the works of abridgement done on the narration-commentaries.

Key Words: Original Writing, Abridgement, Abridged, Abridgement in the Discipline of Commentaries, Abridged Narration-Commentaries.

GİRİŞ

Her ilim dalında eser telif etme yöntemleri çeşitlilik arz etmektedir. Bu eşitlilik doğrudan eserin konusuyla ilişkili olabileceği gibi, müellifin telif yöntemiyle de ilişkili olabilir. Hatta eserin hitap alanı diyebileceğimiz muhatap kitlenin ihtiyaçları da eserin telif yöntemi ve hacmini belirleyici etkenler arasındadır.

Kimi eserler alanının bütün konularını ele alıp işlemeyi hedeflediği için çok geniş ve hacimli olabilmektedir. Geniş hacimli ve bol ciltli bu tür eserlere genel

* Dr., İstanbul Haseki Eğitim Merkezi Eğitim Görevlisi, sguven71@hotmail.com

olarak *mabsût*, *basît*, *mutavvel* vb. isimler verilmektedir. Bunlar o ilmi geniş bir şekilde mütalaa etmek için yazılmış eserlerdir. Telif edildiği alanın orta ölçekli eserleri vardır ki bunlar da *mutavassıt*, *vasît* vb. olarak isimlendirilmektedir. Bunlar ise herkesin istifadesi için yazılmış eserlerdir. Bir de çok özet bilgiler veren ve bazen birkaç sayfayı da geçmeyen çalışmalar vardır ki bunlar da *mûcez*, *muhtasar* vb. isimlerle isimlendirilmektedir. Bu tür eserler de yazıldığı alanın temel meselelerini hatırlatmak ve mübtedilerin istifade etmesini sağlamak için kaleme alınmışlardır.¹

Taşköprülüzâde (ö.1561) *Muvzûatu'l-Ulûm* isimli eserinde tefsirleri genel olarak, *veciz*, *vasît* ve *basît* olmak üzere üç kısımda değerlendirmektedir. *Veciz*, yani kısa ve özlü tefsire Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (h.597)'nin *Zâdü'l-Mesîr*, el-Vâhidî (h.468)'nin *el-Veciz* ve Celaleddin Mahallî (h.864) ve Celaleddin Suyûtî (h.911)'nin birlikte telif ettikleri *Celâleyn* tefsirlerini örnek olarak vermektedir. *Vasît* (yani orta büyüklükteki) tefsirlere, Kadı Beyzâvî (h.685) ve Nesefî (h.710) tefsirlerini, *basît* (yani alanıyla ilgili her şeyi içine alan geniş hacimli) tefsirlere de Vâhidî (h.468)'nin *el-Basît fi't-Tefsîr* ve Ebû Hayân (h. 745)'ın *el-Bahru'l-Muhît* isimli eserlerini örnek olarak vermektedir.²

Evet, eser telif etme nedenleri ve şekilleri kişiden kişiye, toplumdan topluma değişiklik arz eder. Ancak genel olarak baktığımızda kimi âlimlerin, eser telif etmede gözetilmesi gereken amaçlar bakımından telif çeşitlerinin sayısını yedi olarak belirlemiş olduklarını, bunların dışındakileri “telif eser” olarak kabul etmediklerini ve kıyasıya eleştirdiklerini görmekteyiz.³ Meselâ İbn Haldun bu amaçların dışında eser yazma işini cahillik, utanmazlık ve küstahlık olarak nitelemekte, Aristo'nun da söz konusu amaçlar dışında yazılan eserleri gereksiz görerek yazarları aç gözlülükle itham ettiğini bildirmektedir.⁴

Söz konusu bu yedi telif çeşidinden birisi de ihtisardır. Farklı ilim dallarının ana kaynaklarından olan bazı eserlerin çok uzun ve ayrıntılı olması durumunda, tekrarlar çıkarılarak ve ayrıntılar da özetlenerek kısaltması (ihtisar) için eserler telif edilir.⁵ Bu telif yöntemine “ihtisar”, yazılan esere de “muhtasar” denmektedir.

Muhtasar, ayrıntılı olmayan, derli toplu, kısa, öz ve mücmel gibi anlamlarına geldiği gibi; büyük (mutavvel) kitapların ayrıntı ve tekrarları çıkarılarak meydana

¹ Bkz: Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Beyrut-1992. I/30.

² Bkz: Taşköprülüzâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhü's-Saâde ve Mısbâhu's-Siyâde fi Mevzûâti'l-Ulûm*, Beyrut, Ts. II/90-94.

³ Söz konusu telif çeşitlerini kısaca şöyle sıralayabiliriz: Her ilim dalına ait temel kabul edilen *metin* kitapları, bu temel metinlerin üzerine yazılan *şerh-hâşiyeler*, önceden yazılmış eserlerin yanlışlarını gösterme ve düzeltme amaçlı yazılmış olan *tenkit* içerikli çalışmalar, bir ilim dalına ait yazılan eserlerdeki eksiklikleri tamamlamak amacıyla yazılan ve genelde *zeyl* adı verilen eserler, belirli bir ilim dalının konularını tertip edip düzene koymayı amaç edinen *musannef* türü eserler, önceden başka ilim dallarının konuları arasında dağınık bir halde iken bunları birleştirip yeni bir ilim dalını oluşturan (meselâ Belagat ilminin oluşturulması gibi) eserler ve son olarak bir ilim dalına temel eserlerin uzun ve tafsilatlı olması durumunda tekrarların çıkarılması ve ayrıntıların da özetlenmesi şeklinde yapılan *muhtasar* türü çalışmalardır. (Geniş bilgi için bkz: Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun el-Hadramî, *Mukaddimetü İbn Haldun*, Tah: Halîl Şahâte, Beyrut, 2001, I/729-733; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/30 vd.)

⁴ Bkz: İbn Haldun, *Mukaddime*, I/733.

⁵ Bkz: İbn Haldun, *Mukaddime*, I/732. Ayrıca bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/30.

na getirilen kısaltılmış şekli için de kullanılmaktadır.⁶ Çalışmamızın ilerleyen sayfalarında değineceğimiz üzere bazen ilim adamlarının kendi eserlerini kendilerinin ihtisar ettiği de vakidir.

Şüphesiz ihtisar, eser telif yöntemlerinden birisidir. Müellifi bunu iyi yaparsa birçok faydası vardır. Ama iyi ve yerinde kullanılmadığı zaman birçok kusuru ve eksikliği bünyesinde barındırmaktadır. Birçok alanda muhtasar eserler telif edilmesine rağmen, ihtisar yöntemini ele alan ve bunun kaide ve kurallarını belirleyen herhangi bir müstakil eser de mevcut değildir. Bir eseri ihtisar eden ya da bir alanda muhtasar eser vücuda getiren müelliflerin eserlerinin mukaddimelerinde yazdıklarının dışında derli toplu bir bilginin bulunmaması, aslında büyük bir eksikliklerdir.⁷

Makalemizin temel konusunu bu telif yöntemi oluşturduğu için, öncelikle *ih̄tisâr* ve *muhtasar* kelimelerinin anlam alanlarını, bir eserin ihtisar edilmesinin ne tür sebepleri olduğunu, muhtasar türü eserlerin özgünlüğü meselesini ve muhtasar eserlerin olumlu ve olumsuz neticelerinin neler olduğunu genel olarak ele almak, daha sonra da tefsirde ihtisar geleneği ve muhtasar rivayet tefsirleri konusuna geçmek istiyoruz.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: İHTİSAR VE MUHTASAR

İnsan vücudunun ortası, yani beli anlamına gelen *hasr* kökünün *iftial* kalıbına girmiş şekli olan *ih̄tisâr*, Arapçada sözü kısaltmak ve özetlemek anlamına gelmektedir.⁸ Bel kısmına “hasr” denmesinin sebebi, vücudun bütün gücünün burada toplanması sebebiyledir. Dolayısıyla ihtisar faaliyeti, metnin bütün gücünün kendisinde toplandığı yeri daha da belirginleştirmenin adıdır. Kelimenin bu kök anlamından hareketle şu iki şeyi söyleyebiliriz:

a) Bir eserin ihtisarını yapacak kimse, o eserin ‘olmazsa olmaz’ türünden olan ve başka eserlerden farkını ortaya koyan özelliklerini atmamalıdır. Sadece fazlalık kabilinden olan ve hafzedildiği zaman eserin özgünlüğüne zarar vermeyecek türden bilgiler atılmalıdır. İhtisar yapan kimse tabiri caizse, metnin belinden tutmalı ve onu iyice kavramalıdır. Bu şekliyle ihtisar, metnin tortularını atarak asıl anlamı okuyucuya yaklaştırmaların adıdır. Kâtip Çelebi’nin de dikkat çektiği gibi ihtisar yaparken temel metnin anlam dokusuna hiçbir hâle getirilmemelidir.⁹

b) Bir eseri ihtisar yapan kimse, onun anlamını daha kısa ve öz ifadelerle anlatmalıdır. İhtisar kelimesinin özetlemek anlamını göz önünde bulundurduğumuzda, asıl metnin anlam dokusu korunmak şartıyla, metni yeni ve daha kısa ifadelerle anlatmak olduğunu görürüz. Nitekim kelimenin bu anlamına dikkat

⁶ Bkz: Ayverdi, *Türkçe Sözlük*, II/2155. Ayrıca muhtasar ismi, bir konunun ana hatlarıyla kısaca yazılmış şekli için de kullanılmaktadır. (Bkz: Durmuş, İsmail, “Muhtasar” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI/57.)

⁷ Bkz: Müzahir, *Kavâidi’l-İhtisâr*, s. 337.

⁸ Bkz: Cevherî, İsmâil b. Hammad, *es-Sıhâh Tâcü’l-Lüga ve Sıhâhi’l-Arabiyye*, (Thk: Ahmed Abdülgafûr Atâr), Beyrut-1979, II/646; İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Muhammed b. Mûkerrem, *Lisânü’l-Arab*, Kahire, Ts., II/1171.

⁹ Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, I/30.

çeken İbn Manzûr şöyle demektedir: “İhtisar, aynı manaya gelecek şekilde sözü özetlemek demektir.”¹⁰

Neticede ihtisar, özetlemek ve kısaltmak anlamına gelmektedir. Zait kabul edilen fazlalıkları hazfetmek de ihtisarın anlam alanına girmektedir.¹¹ Buna göre ihtisar, asıl metnin mana ve maksadını korumak suretiyle lafızlardaki kısaltma ve hazfetmeyi ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle azı, çoğuna delalet eden şeydir.¹²

Muhtasar ise büyük (mutavvel) kitapların ayrıntı ve tekrarları çıkarılarak meydana getirilen kısaltılmış şekli için kullanıldığı gibi¹³ bir konunun ana hatlarıyla kısaca yazılmış şekli için de kullanılmaktadır.¹⁴ Nitekim *hulâsatu't-tefsîr*, *lübâbu't-tefsîr*, *uyûnu't-tefâsîr*, *zübdeü't-tefâsîr* gibi başlıklar altında özetleme yoluyla hazırlanan tefsirler de mevcut olup bunlar genellikle pratik ihtiyaçları gidermek için basit bir üslupla hazırlanmış olan çalışmalardır ve muayyen bir eserin/tefsirin muhtasarı da değildirler.¹⁵ Ancak biz bu çalışmamız süresince *muhtasarı*, “büyük (mutavvel)” kitapların ayrıntı ve tekrarları çıkarılarak meydana getirilen kısaltılmış şekli için kullanacağız.

Muhtasar (ihtisar) kelimesinin delalet ettiği bu lügat ve ıstılah anlamlarından sonra, benzer anlam ilişkileri bulunun şu kelime/kavramlara da işaret etmek istiyoruz: *Muhtasar* (*iẖtis̱ar*) ile *mûcez* (*icâz*), ayrıca *mulahhas* (*telhis*), *mühezzeb* (*tehzib*), *muhtâr* (*iẖtiyar*), *müntekâ* (*intikâ*), *müntehâb* (*intihâb*) ve *mücerred* (*tecrîd*) kelimeleri arasında anlam benzerliği bulunmakla birlikte bazı farklar da mevcuttur. *Muhtasarda* bir eserin kısaltılması, *mulahhasta* özetlenmesi temel düşüncedir. *Mühezzebde* hareket noktası eseri yeniden gözden geçirmek, ondaki fazla ve zayıf bilgileri ayıklamak suretiyle kısaltma yapmaktır. *Muhtâr*, *müntekâ* ve *müntehabda* bir eserin muhtevasından seçmeler yapılır. *Mücerredde* ise delil, sened vb. bilgilerin ayıklanması söz konusudur. Bu farklara rağmen sözü edilen kavramların hepsinde “kısaltma yapmak” ortak noktadır.¹⁶

2. İHTİSAR FAALİYETİNİN SEBEPLERİ

Muhtasarlara, genel olarak çeşitli dönemlerde ilgi görmüş hacimli kitapların kullanımını sırasında ortaya çıkan zorlukların yaşandığı bir devreden sonra bu zorlukları giderici özetlerin meydana getirilmesi ihtiyacından doğmuştur.¹⁷ Bir eserin

¹⁰ Bkz: İbn Manzûr, *Lisân*, II/1173.

¹¹ Bkz: İbn Manzûr, *Lisân*, II/1173.

¹² Bkz: el-Hatîp el-Şîrbînî, Şemseddin Muhammed b. Muhammed, *Muğni'l-Muhtâr ilâ Ma'rifeti Meâni Elfâzi'l-Minhâc*, (Thk: Ali Muhammed Muavvid ve Adil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 1992, I/101 vd. Hadis ilminde kullanılan bir terim olarak ihtisar, bir hadisin tamamının değil de sadece bir bölümünün rivayet edilmesidir. (Ayrıntılı bilgi için bkz: Karacabey, Salih, “Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 11, S: 1, Bursa 2002, ss. 53-70, s. 54 vd.)

¹³ Bkz: Ayverdi, *Türkçe Sözlük*, “Muhtasar”, II/2155.

¹⁴ Bkz: Durmuş “*Muhtasar*”, XXXI/57.

¹⁵ Bkz: Birşık, Abdulhamit, “Muhtasar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI/59-60. Çeşitli isimler altında yazılmış olan özet tefsirler hakkında geniş bilgi için bkz: MollaiBRAHİMOĞLU, Süleyman, *Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler*, İstanbul 2002, s. 73, 265, 397, 409, 453-461.

¹⁶ Bkz: Durmuş, “*Muhtasar*”, XXXI/57. Ayrıca bkz: el-Umarî, *el-İhtisâr fi't-Tefsîr*, s. 26-31; Müzhir, *Kavâidi'l-İhtisâr*, s. 353-356.

¹⁷ Bkz: Durmuş, *a.g.e.*, s. 57

muhtasarını oluşturma ihtiyacı bazen metinden, bazen muhataptan, bazen de muhtasarı yapan müelliften kaynaklanabilir. Bunları birbirinden tam olarak ayırmak mümkün olmadığı için birlikte ele alıp değerlendirdiğimizde bir eseri ihtisar etmenin genel olarak şu sebeplerinin olduğunu görmekteyiz:

a) Tekrardan ve bıkkınlık verici uzatmalardan korunmak için bir eserin ihtisarı yapılabilir. Özellikle rivayet tefsirlerinde aynı rivayetin farklı varyantlarını uzun uzadıya okumak zamanla okuyucuya sıkıcı gelebilmektedir.

b) İhtisar, isnad zincirinin hafzedilmesi şeklinde de olabilir. Çünkü isnad zinciri eserin hacminin kabarmasına yol açtığı gibi, bazen bilgi akışının kesintiye uğramasına da yol açabilmektedir.¹⁸ Zaten dirâyet tefsir geleneğinde isnad zincirinin ilk halkası olan sahabe (ya da tâbiîn) tabakasına ait râvinin dışındaki râvî zincirinin hafzedilmesi yaygın bir uygulamadır. Rivayet tefsir geleneğinde ise meselâ Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsirinde senetler hafzedilmiştir. Ayrıca rivayet tefsirlerinde yapılan ihtisar çalışmalarının tamamında rivayet zincirinin hafzedildiği görülmektedir. Nitekim Muhammed Ali es-Sâbûnî İbn Kesîr tefsirinin ihtisarı yaparken takip ettiği metodunu anlattığı mukaddimesinde ilk madde olarak isnad zincirini hafzetmeyi dile getirmiştir.¹⁹

c) Asılsız, belirli bir dayanaktan yoksun bilgilerle fasit itikadları ve şaz görüşleri veya bunlara dikkat çeken ifadeleri hafzetmek şeklinde bir ihtisar (özet) olabilir. Meselâ İbn Teymiyye (ö.728/1327)'ye göre Beğavî (h. 516)'nin tefsiri es-Sâ'lebî (h.427)'nin tefsirinin muhtasarı mahiyetinde vasat (orta uzunlukta) bir tefsirdir. Fakat es-Sâ'lebî'nin tefsirinde bulunan mesnetsiz hikâyeleri, uydurma haberleri ve bid'at görüşleri temizlemiştir.²⁰ Yine Kâdî Beyzâvî ve Neseî'nin tefsirleri, Zemahşerî'nin *Keşşâf*'indeki Mutezilî görüşlerinin tenkit süzgecinden geçirilmiş birer ihtisarıdır.

d) Alanının önemli görülen bazı eserleri, ders ve müzakere kitabı hüviyetine büründürülmesi için ihtisar yapılmaktadır. Bu sebeple öğrenci/mübtedi için gereksiz görülen kısımlar çıkarılmakta ve anlaşılması güç olan noktalar açık ve özlü bir biçimde ifade edilmektedir. Ayrıca öğrencilerin bu metinleri ezberlemelerinde kolaylık sağlamak için özetlenebilir. Çünkü uzun metinlerin ezberlenmesi çok daha zordur.²¹

e) Bir kısım eserlerin konuları gereği belli bir kültür düzeyine sahip okuyucular tarafından güçlükle anlaşılması sebebiyle bu eserlerin ihtisarı yoluna gidilmiştir.²²

f) Bazı eserlerin bir kısım muhtevasının sonraki devirlerin insanlarına hitap edemez duruma gelmesi de ihtisar sebeplerindedir.²³ Özellikle günümüzde zaman tasarrufu oldukça önemlidir. Mutavvel kitaplarda ise günümüz insanına çok da

¹⁸ Bkz: Müzhir, *a.g.e.*, s. 368; Durmuş, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁹ Bkz: es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *Muhtasaru Tefsiri İbn Kesîr*, Riyad, Ts., I/ 9.

²⁰ Bkz: İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdü'l-Halîm, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr*, Kahire 1992, s. 19.

²¹ Bkz: Müzhir, *Kavâidi'l-İhtisâr*, s. 368; Durmuş, "Muhtasar", XXXI/58.

²² Bkz: Durmuş, *a.g.e.*, s. 58; Müzhir, *a.g.e.*, s. 368.

²³ Bkz: Durmuş, *a.g.e.*, 58.

faydası olmayan bazı bilgiler, uzun uzadıya anlatılmış olabilir.²⁴ Örneğin hicri ikinci ve üçüncü asırlardaki tefsir yazma faaliyetleri rivayet zincirlerine önem vererek rivayetleri toplamayı gerektiriyordu. Günümüzde ise rivayet zincirleri, araştırmacı ilim adamlarının dışında kalan büyük bir tefsir okuyucusu kitlesini çok da ilgilen-dirmemektedir.

3. MUHTASAR TÜRÜ ESERLERDE ÖZGÜNLÜK MESELESİ

Daha önce yazılmış ve alanının önemli kabul edilen hacimli çalışmalarını ihtisar etme faaliyetinin özgünlüğü meselesi, ilim adamları arasında tartışma konusu olmuş ve birbirine zıt iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Kimine göre herhangi bir ilim dalında daha önceden yazılmış olan bazı eserlerin ihtiyaç hâsıl olduğunda ihtisar edilmesi gereklidir. Hatta ihtisar, teşvik edilmesi gereken ilmî bir faaliyet-tir.²⁵ Nitekim birçok âlim ihtisar yöntemini eser telif etme yöntemleri içerisinde saymışlardır. Ancak muhtasar yapılırken asıl metnin anlamını bozmayacak şekilde ihtisar yapılmalıdır.²⁶

İhtisar çalışmalarını sadece fazlalıkları atma ve hafzetme olarak algılamak doğru değildir. Çünkü belirli bir eserin ihtisarını yapan müellif, sadece kısaltma yapmamakta, gerektiğinde yeniden düzenlemekte ve gerek kendisinden gerekse başkalarından da ilâveler yapmaktadır. Düzensiz olan veya planı karmaşık görünen eserlerde ihtisar esnasında metin yeniden düzenlenmektedir.²⁷ Dolayısıyla muhtasarlar genelde asıl eserin yorumu konumunda bulunduğundan her ihtisar belirli bir ferdiliğe/özgünlüğe sahiptir.²⁸ İslâm telif geleneğinde ihtisarlarla şerh ve haşiyeler, ilim ve kültür tarihinde metinler etrafında nesilden nesle süregelen ilmi faaliyet ve tartışmaların ortaya konması bakımından önem arz etmektedir.²⁹

Kimi ilim adamlarına göre ise ihtisar geleneği ilmi hayatın zayıflamasının göstergelerinden birisidir. Çünkü muhtasar eser yazımında yeni bir bilgi üretimi ve tecdit yoktur. İlmî hayatın canlılığını yitirdiği, ilim adamlarına baskı ve zulmün arttığı zaman ve zeminlerde bilgi üretiminden ziyade, önceden üretilmiş bilgileri ya toplama veya özetleme(ihtisar etme) ya da şerh etme yoluna gidildiği görülmektedir.³⁰ Dolayısıyla ihtisar yöntemi, hem ilmî bir hareket değildir hem de eğitim açısından doğru bir yöntem olarak kabul edilmemektedir. Çünkü ihtisar, ilmî alanda duraklama ve geriliğin göstergelerinden birisidir. Yeni fikirler üretmekten ziyade geçmiştekileri kutsama ve onları taklit etme çağrılarının çoğaldığı ve içtihat kapısının kapatıldığı ortamlarda muhtasarlar vücut bulur.³¹

Eserlerin çok fazla kısaltılıp özetlenmesinin, eğitim-öğretim açısından da zararlı olduğunu dile getiren İbn Haldun şunları söylemektedir: Bazı âlimler, farklı ilim dallarında uzun ve açıklayıcı nitelikte yazılmış olan ana kaynakları, kolay

²⁴ Bkz: Müzhir, *a.g.e.*, s. 368.

²⁵ Bkz: Müzhir, *a.g.e.*, s. 356.

²⁶ Bkz: İbn Haldun, *Mukaddime*, I/732; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/30.

²⁷ Bkz: Durmuş, *a.g.e.*, s. 58

²⁸ Bkz: Durmuş, *a.g.e.*, s. 58

²⁹ Bkz: Durmuş, *a.g.e.*, s. 58

³⁰ Bkz: Müzhir, *a.g.e.*, s. 343.

³¹ Bkz: Müzhir, *Kavâidi'l-İhtisâr*, s. 356–357.

ezberlensin diye kısaltıp özetlemişlerdir. Bu yöneliş öğrenimi bozmuş ve ilimlerin tahsil edilmesine zarar vermiştir. Çünkü bu yöntem ile henüz yolun başındaki ilim talebesine, ilmin nihai sonuçları verilir. Oysa öğrenci bunu almaya henüz hazır değildir. Ayrıca ilim tahsili esnasında kazanılan meleke de eksik ve yetersiz kalmaktadır. Çünkü uzun eserlerdeki tekrarlar ve geniş izahlar, ilmi melekenin mükemmel şekilde elde edilmesini sağlayan unsurlardır.³²

Hatta *Mu'cemü'l-Büldân* sahibi Yâkut el-Hamevî (ö.1299) eserinin mukaddimesinde kendisinden bu kıymetli eserin bir muhtasarını oluşturmasını ısrarla isteyen talebelerinin bu isteğini kesin bir dille reddettiğini söyler. Kendisinden sonra eserini ihtisar etme teşebbüsünde bulunacaklara da baştan şu uyarıda bulunur: "Bazı talebelerim benden ısrarla bu eserimi ihtisar etmemi istediler. Ben de onların bu isteklerini şiddetle reddettim. Onların istek ve gayretlerindeki eksikliğe dair ne bir dost ne de bir yardımcı bulabildim. Dolayısıyla onların bu isteğini yerine getirmediğim gibi dikkate değer de bulmadım. Benim de bu kitaptan istifade eden ve başkalarına aktaran kişilerden bir isteğim var: Benim bu esere dair çaba ve gayretimi, topladıklarımı dağıtarak, tertip ettiklerimi bozarak, eserdeki insicamı yok ederek ve kıymetli olan her şeyi de kaynağından kopararak özet ve ihtisar yoluyla heder etmemesidir. Çünkü bu eserimdeki bir kelime ve ifadeden yüz çevirenlere karşı o kelime ve ifadeye canla başla sarılan niceleri vardır! Yine bu kitaptaki bir noktaya ihtiyacı olmayanlara karşı o noktaya vurgun olan ve onun için yollara düşenler olabilir! Ey okuyucu! Eğer benim bu isteğimi yerine getirirsen beni ziyadesiyle mutlu edersen ki Allah da seni mutlu olanlardan kılsın! Ama eğer benim bu isteğime muhalefet edersen bana zulmetmiş olursun. Bu durumda da âhret gününde senden hesap sorucu olarak Allah yeter!"³³

Yine Yâkût el-Hamevî'nin el-Câhız (h.869)'dan naklettiğine göre o bir kitap yazar ve güzelce tasnif eder. Çağdaşı olan başka bir kişi Câhız'ın bu eserini alır ve ondan bazı şeyleri hazfederek ihtisar eder. Böylece eseri tıpkı felçli bir insana dönüştürür. Daha sonra da yaptığı bu ihtisar çalışmasını Câhız'a götürüp takdim eder. Eserinin bazı kısımları hazfedilmek suretiyle oluşturulan bu muhtasarı eline alıp baktıktan sonra Câhız adama şöyle der:

"Be hey adam! Bilmez misin ki musannif, musavvir (ressam) gibidir. Ben bu tasnifimde bir resim çizdim. O resmimin iki gözü vardı, sen ikisini de kör etmişsin. –Allah da senin iki gözünü kör etsin!- Yine onun iki kulağı vardı, sen ikisini de sağır etmişsin. –Allah da senin kulaklarını sağır etsin!- Onun iki eli vardı, sen ikisini de kesmişsin. –Allah da senin ellerini kessin." Câhız, adamın bütün uzuvlarını bu şekilde sayarak beddua eder. Adam ise cahilliğinin derecesini görerek yaptığı işten dolayı Câhız'dan özür diler.³⁴

Evet, bütün bu eleştirilerin haklılık paylarını göz önünde bulundurmakla birlikte, İslam düşünce tarihine baktığımızda hemen hemen her dönemde muhtasarların vücuda getirildiğini görürüz. Tefsir, hadis ve fıkıh alanında çok muhtasar

³² Bkz: İbn Haldun, *Mukaddime*, I/733-734.

³³ el-Hamevî, Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, Kahire 1906, I/22.

³⁴ Bkz: el-Hamevî, *a.g.e.*, I/22.

eser vardır. Özellikle de tefsir alanında ihtisar çalışmalarının çok yaygınlık kazandığını görmekteyiz.

Söz konusu muhtasar eserlerin sadece gerileme ve taklit dönemlerinin eseri olduğunu söylemek, tam olarak hakikati yansıtmayan bir değerlendirmedir. Dolayısıyla muhtasar eser vücuda getirmenin, tamamıyla ilmi faaliyetlerin zayıflığına indirgenmesi ve bu durumun bir göstergesi olarak sunulması gerçekçi değildir. Çünkü kimi zaman muhtasar eserler, kendisinden önce yazılan esere eleştiriler içerdiği gibi zaman zaman da kritiğe tabi tutma (temhîs) işlevini gördüğünü unutmamalıyız. Ayrıca ihtiyaç halinde bir eserin daha iyi okunup istifade edilebilmesi, ezberlenmesinin kolaylaştırılması ve öğrencilerin etüt ve müzakerelerinde yardımcı olması için muhtasar eserler vücuda getirmek, kimi zaman bir zorunluluğun neticesidir.³⁵

Özellikle rivayet tefsirlerine yöneltilen eleştirilerin başında, bu tür tefsirlerde geçen rivayetlerin genelde hadis kitaplarında olmadığı; dolayısıyla kritiğinin yapılmadığı iddiaları bulunmaktadır. Bunun neticesinde de rivayet tefsirlerinde geçen rivayetlere güvenilemeyeceği hususu gündeme getirilmektedir. Güvenilir hadis kitaplarında kaynağı bulunmayan birtakım rivayetlerin tefsir kitaplarında bulunması, şüphesiz ki eleştiri konusu yapılabilir. Ancak bir bütün olarak rivayet tefsirlerini ya da bütün tefsir kitaplarındaki rivayetleri toptan reddetmek, sağlıklı bir ilmi bakış açısı olmasa gerektir. Bununla birlikte, tıpkı hadis kitaplarındaki rivayetlerin senet ve metin kritiğinin yapılması gibi rivayet tefsirlerinde geçen bütün rivayetlerin de kritiğinin yapılması gerekmektedir.

İşte son dönemde yapılan rivayet tefsirlerindeki ihtisar çalışmaları, bir taraftan metindeki isnat zincirini hazf ederken, diğer taraftan da o rivayetin kaynağını dipnotta belirlemektedir. Böylece tefsirlerde geçen rivayetlerin hadis kaynaklarındaki yeri de tespit edilmiş olmaktadır. Dileyen araştırmacı rivayetin belirtildiği hadis kaynağına ve rical kitaplarına müracaat ederek ilgili hadis hakkında detaylı bilgi sahibi olma imkânına kavuşabilmektedir. Nitekim Muhammed Ali es-Sâbûnî, İbn Kesîr tefsirini ihtisar ederken isnat zincirini hazfetmiş ve sadece ilk tabakadan olan sahabenin ismini zikretmekle yetinmiştir. Bununla birlikte ilgili rivayetin hadis kaynaklarındaki yerini de dipnotta belirtmiştir.³⁶

4. TEFSİR'DE İHTİSAR GELENEĞİ VE MUHTASAR TEFSİRLER

Genel olarak İslam düşünce tarihine baktığımızda, çeşitli dönemlerde yazılmış ve ilgi görmüş bazı hacimli kitapların daha sonra ya bizzat müellifleri ya da daha sonra gelen ilim adamları tarafından ihtisar edildiklerini görmekteyiz. Aynı şekilde tefsir tarihine baktığımızda da bir kısım tefsirlerin yazıldıktan sonra ya bizzat müellifleri ya da daha sonra gelen ilim adamları tarafından kısaltılması, özetlenmesi, yeniden düzenlenmesi gibi uygulamaların yaygın olarak bulunduğunu müşahede etmekteyiz.³⁷

³⁵ Bkz: Müzahir, *Kavâidi'l-İhtisâr*, s. 357.

³⁶ Bkz: Sâbûnî, *Muhtasar Tefsiri İbn Kesîr*, I/9.

³⁷ Bkz: Binşık, "Muhtasar", XXXI/59.

Konumuz muhtasar rivayet tefsirleri³⁸ olduğu için ileriki sayfalarda daha ayrıntılı bilgiler vereceğimizden dolayı, burada örnek teşkil etmesi bakımından dirâyet tefsirleri arasından ihtisarları yapılan iki önemli tefsirin bazı muhtasarlarına dikkat çekmek istiyoruz. İhtisarları yapılan bu iki önemli dirâyet tefsiri Zemahşerî (ö.538/1143)'nin *el-Keşşâf* isimli tefsiriyle Fahreddin er-Râzî (ö.606/1209)'nin *Mefâtihu'l-Gayb* isimli tefsiridir.

Telif edildiği dönemden itibaren dikkatleri üzerine çeken *el-Keşşâf* adlı tefsir üzerinde birçok ihtisar çalışması yapılmıştır. Bu ihtisar çalışmalarına Tabersî, Muhammed b. Ali el-Ensârî, Muhammed b. Hâdî ez-Zeydî'nin aynı adı taşıyan *Muhtasaru'l-Keşşâf* isimli eserleri örnek olarak verilebilir.³⁹ Hatta Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* isimli eseri ile Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl* isimli tefsiri, hem üslup ve yöntem bakımından hem de yaptıkları sayfalarca alıntı bakımından, her ne kadar müellifleri bunu ifade etmeseler de, Zemahşerî'nin bu tefsirinin birer muhtasarı olarak kabul edilmişlerdir.⁴⁰

Yine tefsirde dirâyet yöntemini kullanan en önemli müfessirlerden Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb* isimli hacimli tefsirinin de farklı müellifler tarafından değişik zamanlarda ihtisar edildiğini görmekteyiz. Meselâ Râzî'nin bu mutavvel tefsirini ihtisar eden Burhaneddin en-Nesefî *el-Muhtasar bi'l-Vâzih* adıyla; Nizâmeddin en-Nisâbü'rî *Garâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân* adıyla; Kadı Muhammed er-Rigî ise *et-Tenvîr fi't-Tefsir: Muhtasaru't-Tefsiri'l-Kebîr* adıyla yayınlamışlardır.⁴¹

5. MUHTASAR RİVAYET TEFSİRLERİ

Muhtasarları oluşturulan rivayet tefsirleriyle ilgili bilgi vermeden önce şu hususu dile getirmek istiyoruz. Tefsir tarihinde hangi tefsirlerin “rivayet tefsiri”⁴² oldukları konusunda âlimler arasında bir ittifakın olmadığı görülmektedir. Özellikle de İbn Cerir et-Taberî, Begavî, İbn Kesîr ve Celaleddin es-Suyûtî'nin tefsirleri dışındaki rivayet tefsirlerinin hangilerinin bu kategoriye girip girmediği hususu, tefsir tarihçileri arasında ihtilafa yol açmıştır. Meselâ Zehebî bu dört tefsirin dışında, Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin *Bahru'l-Ulûm*, Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*, İbn Atıyye'nin *el-Muharrerü'l-Vecîz* ve Ebû Zeyd es-Seâlebî'nin *el-Cevâhiru'l-Hisân*⁴³

³⁸ Biz bu çalışmamızda sadece ihtisar edilen rivayet tefsirleri ve muhtasarları hakkında bilgi vereceğiz. Hem rivayet hem de dirâyet tefsirlerinin muhtasarlarını kapsayacak bir çalışma, bu makalenin hedef ve kapsamı dışındadır.

³⁹ Bkz: Birşık, *a.g.e.*, 59.

⁴⁰ Bkz: Cerrahoğlu, İsmail, “Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XI/260; Öztürk, Mustafa, “Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2003, XXVIII/292; Birşık, “Muhtasar”, XXXI/59; Polat, Fethi Ahmet, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yönelik Eleştiriler*, İz, İstanbul 2010, 107-108.

⁴¹ Bkz: Cebeci, Lütfullah, “Mefâtihu'l-Gayb”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII/350.

⁴² Tefsirde rivayet-dirâyet ayrımının mahiyeti, ortaya çıkışı ve doğurduğu sonuçlar için bkz: Karagöz, Mustafa, “Tefsirde Rivayet-Dirâyet Ayrımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, *Bilimname V*, Kayseri 2004/2, ss. 45-60.

⁴³ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlebî'nin *el-Cevâhiru'l-Hisân fi Tefsiri'l-Kur'ân* isimli bu tefsiri bizzat kendisinin de ifadesiyle İbn Atıyye'nin *el-Muharrerü'l-Vecîz* isimli tefsirinin bir özeti mahiyetindedir. Bu yönüyle *el-Cevâhiru'l-Hisân* isimli tefsirin *el-Muharrerü'l-Vecîz*'in muhtasarı

isimli tefsirlerini de rivayet tefsirleri arasında saymıştır.⁴⁴ İsmail Cerrahoğlu ise söz konusu dört tefsirin dışında hâlâ yazma halde bulunan ve tam olmayan İbn Ebî Hâtim'in⁴⁵ tefsiri ile İbn Hibban'ın tefsirini rivayet tefsirleri arasında göstermektedir.⁴⁶ Yine Ali Turgut, Taberî, Begavî, İbn Kesîr ve Suyûtî'nin tefsirlerinin dışında Ebu'l-Leys Semerkandi, el-Vâhidî, İbn Atıyye ve on dokuzuncu yüzyıl müfessirlerinden Cemaleddin Kâsımî'nin tefsirlerini rivayet tefsirleri arasında saymaktadır.⁴⁷ Son olarak Muhsin Demirci'nin de İbn Atıyye ve İbnü'l-Cevzî'nin tefsirlerini, söz konusu dört rivayet tefsirinin arasına kattığını görmekteyiz.⁴⁸

Biz burada, söz konusu tefsirlerin hangilerinin rivayet tefsiri kategorisine girip girmediği hususunu paranteze alarak ve hiçbir müspet-menfi değerlendirme yapmaksızın sadece, ihtisar edilmiş ve genel kabule göre rivayet ağırlıklı tefsirlerden sayılan eserleri değerlendirmeye tabi tutacağız. Kaynaklarda görebildiğimiz kadarıyla, ya bizzat müellifleri ya da daha sonra gelen âlimler tarafından ihtisarları yapılan (ya da bizzat kendileri muhtasar olan) rivayet tefsirleri şunlardır:

İbn Cerîr et-Taberî (h.310), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*

Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî (h. 427), *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*

el-Vâhidî (h.468), *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîz*

Begavî (h.516), *Meâlimü't-Tenzîl*

Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî (h.597), *Zâdü'l-Mesîr*

İbn Kesîr (h.774), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*

Celâleddin es-Suyûtî (h.911), *ed-Dürri'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*

Burada ismini ve müelliflerini zikrettiğimiz tefsirlerden bir kısmının bizzat müellifleri/müfessirleri tarafından ihtisar edildiklerini görmekteyiz. Dolayısıyla biz de öncelikle bizzat müellifleri tarafından ihtisar edilen tefsirler, daha sonra da başka müellifler tarafından ihtisarları yapılan tefsirler hakkında bilgi vereceğiz.

→

kabul edilmesi mümkündür. Nitekim kimi araştırmacılar bu görüşü benimsemişlerdir (Bkz: Mertoğlu, Mehmet Suat, "Seâlebi", *DİA İstanbul 2009*, XXXVI/239). Ancak *el-Cevâhiru'l-Hisân* sahibi *es-Seâlebi*, bu ihtisarla yetinmeyerek birçok tefsir ve başka eserlerden de alıntılar yapmıştır. (Bkz: es-Seâlebi, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Mahlûf, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, (Thk: Ali Muhammed Muavvad ve Adil Ahmed Abdülmevcüd), Beyrut 1998, I/117-118; Zehebî, *et-Tefsîr*, I/166.) İbn Atıyye ile birlikte Ebû Hayyan'ın tefsirinden de çokça nakillerin olması sebebiyle de Ömer Nasûhi Bilmen *el-Cevâhiru'l-Hisân*'ı, bu iki müellifin tefsirlerinin bir özeti olarak kabul etmektedir. (Bkz: Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük Tefsîr Tarihi*, İstanbul 1973, II/601) Neticede her ne kadar alıntılarının çoğunluğu İbn Atıyye'nin *Muharrerü'l-Vecîz* isimli tefsirinden olsa bile, birden fazla tefsirden –ve daha başka eserlerden- alıntılar yapılarak vücuda getirildiği için bu tefsiri, müstakil bir tefsirin muhtasarı olarak kabul etmek mümkün gözükmemektedir.

⁴⁴ Bkz: Zehebî, *et-Tefsîr*, I/151-161 ve 165-167.

⁴⁵ İbn Ebî Hâtim'in bu eseri, Es'ad Muhammed et-Tayyib tarafından tahkik edilerek 1997 yılında basılmıştır. (Bkz: Abdurrahman b. Muhammed b. İdrâi er-Râzî b. Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Thk: Es'ad Muhammed et-Tayyib), Beyrut 1997.) Bu tefsirin yazma nüshaları eksik olduğu için muhakkik eksik kısımları, diğer tefsirlerdeki İbn Ebî Hâtim rivayetleriyle tamamlayarak yayınlamıştır. (Ayrıntılı bilgi için bkz: M. Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Ankara 2003, s. 27-28.)

⁴⁶ Bkz: Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsîr Tarihi*, Ankara 1988, II/160-178 ve 186-205.

⁴⁷ Bkz: Turgut, Ali, *Tefsîr Usulü ve Kaynakları*, İstanbul 1991, s. 238 vd.

⁴⁸ Bkz: Demirci, Muhsin, *Tefsîr Tarihi*, İstanbul 2003, s. 145-153.

5.1. Bizzat Müellifleri Tarafından İhtisar Edilen Rivayet Tefsirleri

Aslında bir eseri yazan müellifin daha sonra o eserini ihtisar etmesi bilinen bir telif yöntemidir.⁴⁹ Bu türden muhtasarlara, alanının en iyisi, en doğrusu ve asıl metne en yakın olanıdır. Çünkü müellifin bizzat kendisi bu ihtisarı yapmaktadır. İlk yazdığı eserdeki meramını ve maksadını en iyi bilen yine kendisidir.⁵⁰ Konumuzla ilgili olarak rivayet tefsirlerindeki ihtisar çalışmalarına, bizzat müelliflerinin yaptıkları şu üç muhtasar tefsiri gösterebiliriz:

5.1.1. el-Vâhidî, el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîz

Müfessir Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî'ye nispet edilen üç ayrı tefsir bulunmaktadır. Bunlar; *el-Basît (fî Tefsîri'l-Kur'ân)*, *el-Vasît (fî Tefsîri'l-Kur'ân)* ve *el-Vecîz (fî Tefsîri'l-Kur'ân)* isimlerini taşımaktadır.⁵¹ Müellifin tefsir alanındaki en büyük eseri olan *el-Basît (fî Tefsîri'l-Kur'ân)*'ın 16 ciltten oluştuğu ifade edilmektedir.⁵² Ancak tamamı bulunamayan bu eserin bazı ciltlerinin değişik kütüphanelerde yazma olarak bulunduğu ifade edilmektedir.⁵³ *el-Vasît (fî Tefsîri'l-Kur'ân)* isimli tefsir ise orta hacimli bir eserdir. Değişik baskılarına göre iki ile dört cilt arasında değişmektedir.⁵⁴ Kimi araştırmacılara göre Vâhidî bu eserini *el-Basît* ve *el-Vecîz*'den sonra telif etmiştir. Daha ziyade *el-Basît*'in muhtasarı niteliğindedir.⁵⁵

Vâhidî'nin *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîz* isimli eseri ise ismi üzere gayet kısa ve veciz bir tefsirdir. Hem yazma hem de matbu olarak baskılarının bulunduğu bu tefsir Safvan Adnan Dâvûdî tarafından tahkik edilerek 1995 yılında Şam'da yeniden basılmıştır.⁵⁶ Müellifin bu tefsiri de yine daha önce yazdığı *el-Vasît* isimli tefsirinin çok kısa bir özeti mahiyetindedir. Hatta müellifin *el-Vasît* isimli tefsirinin mukaddimesinde bizzat kendisinin bu eserden önce *Muhtasaru't-Tefsîr* adında bir eser yazdığını ifade ettiğini görmekteyiz. Bu muhtasar tefsirin *el-Vecîz fî't-Tefsîr* isimli eser olma ihtimali büyüktür. Nitekim *el-Vasît fî't-Tefsîr* isimli eserin en son yazıldığına dair gelen bilgiler de bu ihtimalin doğruluğunu artırmaktadır.⁵⁷

⁴⁹ Bkz: Müzahir, *Kavâidi'l-İhtisâr*, s. 366.

⁵⁰ Bkz: el-Umarî, Ali b. Saîd b. Muhammed, *el-İhtisâr fî't-Tefsîr; Dirase Nazariye ve Dirâse Tatbikiye*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Yüksek Lisans tezi, Mekke 2004, s. 51; Müzahir, a.g.e., s. 366. Ayrıca bir eserin muhtasarını yapan kişi o eserin müellifinin talebesi ya da muasırı olan başka bir müellif olması durumunda da muhtasar, mükemmellik, sağlamlık ve yanlışlardan âri olma bakımından büyük bir değere ve öneme haizdir. (Bkz: el-Umarî, *el-İhtisâr fî't-Tefsîr*, s. 51.)

⁵¹ Bkz: Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, Beyrut, Ts., I/395; Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyerü A'lami'n-Nübelâ*, (Thk. Şuayb el-Arnâvût ve Muhammed Nâimel-Argasûsî), Beyrut 1993, XVIII/340.

⁵² Bkz: İbnü'l-Kiftî, Ebü'l-Hasen Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim, *İnbâhu'r-Ruvât Ala Enbâhi'n-Nühât*, (Thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire 1950, II/223; Vâhidî, Abu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri, *ev-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, (Thk: Abdülmevcûd, Adil Ahmed vd..) Beyrut 1994, Muhakkikin önsözü, I/28.

⁵³ Bkz: İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'R-Ruvât*, II/223.

⁵⁴ Geniş bilgi için bkz: Altundağ, Mustafa, *Müfessir el-Vâhidî ve Fedâilü's-Süver* Adlı Kitabı, İstanbul 1988 (Marmara Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Yüksek Lisans Tezi), s. 41; Vâhidî'nin bu eserini tahkik eden Adil Ahmed Abdülmevcûd ve arkadaşları tefsirin adını "*ev-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*" koymuşlardır.

⁵⁵ Bkz: İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II/223.

⁵⁶ Bkz: Vâhidî, Abu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri, *el-Vecîz fî Tefsîri Kitâbi'l-Azîz*, (Thk: Safvan Adnan Dâvûdî), Şam 1995.

⁵⁷ Bkz: İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II/223.

Kâtip Çelebi ise Vâhidî'nin *el-Basît (fî Tefsîri'l-Kur'ân)*, *el-Vasît (fî Tefsîri'l-Kur'ân)* ve *el-Vecîz (fî Tefsîri'l-Kur'ân)* adlarını taşıyan bu üç eserine, *el-Hâvî li Cemû'l-Meânî* adının verildiğini söylemektedir.⁵⁸ *el-Vecîz*'in muhakkiki Safvan ed-Dâvûdî'ye göre ise bu doğru değildir. Çünkü *el-Hâvî li Cemû'l-Meânî fî't-Tefsîr* isimli bu eser, *el-Vecîz*'i dışarıda bırakarak, *el-Basît* ile *el-Vasît*'i cem etmiş, ayrıca müellifin diğer kitaplarına ait malumatları da toplamıştır.⁵⁹

5.1.2. Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr

Meşhur müfessirlerden Zemahşerî ve Ebû Bekr İbn Arabî ile çağdaş olan altıncı tabaka müfessirlerinden İbnü'l-Cevzî, öncelikle *el-Muğnî fî't-Tefsîr* adıyla oldukça hacimli bir tefsir yazmıştır.⁶⁰ Ancak müellifin bu eseri günümüze kadar ulaşmamıştır.⁶¹

Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî daha sonra gâyet muhtasar bir tefsir yazmış ve adını da *Zadü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr* koyduğunu söylemiştir. Bu tefsirinin mukaddimesinde böyle muhtasar bir tefsir yazmasının sebebini açıklamaktadır. Müfessire göre ilimlerin en şerefli ve yücesi olan Kur'ân tefsirlerine baktığında ya okuyucusunu bıktıracak ve ezberlemesini engelleyecek kadar uzun ya da tam olarak istifade edilemeyecek kadar çok kısa ve öz olduğunu, orta ölçekli (mutavassit) olanların ise tertip ve düzenden yoksun olduğunu söyleyerek sözünü şöyle bağlamaktadır: "İşte bütün bu sebeplerden dolayı (ey okuyucu!) sana gâyet kolay muhtasar bir tefsir sundum. Bu tefsir Yüce olan Allah'ın ilmini içinde barındırmaktadır. Bu eserimin adını da *Zadü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr* koydum. Bu tefsirin lafızlarını ihtisar etmekte o kadar ileri gittim ki artık (ey okuyucu!) sen de iyice çalış. –Allah onu ezberlemeni muvaffak eylesin."⁶²

Müellifin bu ifadelerinden onun *Zâdü'l-Mesîr*'i muhtasar bir tefsir olarak yazdığını anlamaktayız. Ancak *el-Muğnî fî't-Tefsîr* isimli eserinin muhtasarı olup olmadığını kendi ifadelerinden anlamak mümkün değildir. Ayrıca müellifin *el-Muğnî fî't-Tefsîr* isimli eseri de günümüze kadar ulaşmayan eserlerinden birisi olduğuna göre, *Zâdü'l-Mesîr*'in *el-Muğnî fî't-Tefsîr*'in bir muhtasarı olup olmadığı hususunda kesin bir şey söylememiz mümkün değildir.⁶³

Rivayet tefsirleri arasında önemli bir yere sahip olan bu eserde müellif, hem âyet hem de surelerin nüzul sebepleriyle ilgili ulaşabildiği bütün rivayetleri toplaması bakımından önem arz etmektedir. *Zâdü'l-Mesîr*'de dikkat çeken bir başka husus da gerek Hz. Peygamber gerekse sahabe ve tâbiinden yaptığı rivayetlerde isnadı hafız ederek genellikle ilk râviyi vermekle yetinmesidir.⁶⁴ Bu tefsiri *el-*

⁵⁸ Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/629.

⁵⁹ Bkz: Dâvûdî, *el-Vecîz, Muhakkikin Mukaddimesi*, I/22.

⁶⁰ Bkz: Yavuz, Yusuf Şevki; Avcı, Casim, "İbnü'l-Cevzî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, XX/548. Bilmen, *el-Muğnî* isimli eserin kiraate dair hacimli bir eser olduğunu söylemektedir. (Bkz: Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi II/484*)

⁶¹ Bkz: Nusayr, Âmine Muhammed, *Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî; Ârâuhû'l-Kelâmiyye ve'l-Ahlâkiyye*, Dârü's-Şuruk, Kahire 1987, s. 67.

⁶² Bkz: İbn Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zadü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Beyrut 1987, I/3-4.

⁶³ Bu arada kimi araştırmacılar, müellife atfedilen *Teysîru'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ın da *Zâdü'l-Mesîr*'in bir muhtasarı olduğu ifade etmektedir (Bkz: Yavuz-Avcı, İbnü'l-Cevzî, XX/548.)

⁶⁴ Bkz: Demirci, *Tefsîr Tarihi*, s. 152.

*Muğni'*nin muhtasarı olarak kabul edecek olursak, muhtemelen *el-Muğni'*de rivayet zincirinin bütün halkalarını veren müellif, muhtasar tefsirinde ise isnadı ihtisar etme cihetine gitmiştir, diyebiliriz.

5.1.3. Celaleddin es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*

Meşhur müfessir Celaleddin es-Suyûtî'nin rivayet metoduna göre kaleme aldığı *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr* isimli tefsiri, kendi ifadesiyle, daha önceden telif ettiği *Tercümânü'l-Kur'ân* isimli eserinin muhtasarıdır. Kur'ân tefsiriyle ilgili bütün rivayetleri toplayan bu eserin okunmasının zorluğunu gören Suyûtî, senetlerini ve farklı tarikleri hafzetmek suretiyle tefsirini ihtisar etmiştir.⁶⁵

Suyuti'nin *Tercümânü'l-Kur'ân* isimli eseri günümüze kadar ulaşmamıştır. Müellif bu tefsirin varlığından iki ayrı eserinde bahsetmektedir. Bunlardan ilki müellifin *el-İtkân fi Ulumi'l-Kur'an* isimli eseri, ikincisi ise söz konusu tefsirin muhtasarı olduğunu söylediği *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Mensûr* isimli eseridir. *el-İtkân*'daki ifadesinden hareketle *Tercümânü'l-Kur'ân* tefsirinde on bin kûsur merfu ve mevkuf hadis bulanmaktadır.⁶⁶ Bu rivayetlerin isnad zinciri ve farklı tarikleri göz önünde bulundurulunca oldukça hacimli bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Tefsirinin mukaddimesinde ise şöyle demektedir: “*Tercümânü'l-Kur'ân* isimli eserimi telif ettiğimde -ki bu tefsir sadece Hz. Peygamber'den gelen rivayetleri kapsar-, bütün rivayetleri ilgili hadis kitaplarına dayandırmış ve farklı tariklerini de tahric etmiştim. Ancak birçok insanın bu tefsirdeki bütün bilgileri tahsil etme hususundaki istek ve gayretlerini yetersiz gördüm. Onların rağbet ve yönelişinin, isnad ve çeşitli rivayet tariklerine değil de sadece hadislerin metinleriyle sınırlı olduğunu müşahade ettim. İşte bu sebeple ben de bu muhtasar eseri vücuda getirdim. Muteber hadis kitaplarının tahric ve isnatlarını kaynak göstererek sadece rivayetin metniyle yetindim. Bunu da *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr* diye isimlendirdim.”⁶⁷

Her âyetin tefsirini yapmayan, sadece hakkında rivayet bulunan âyetlerin tefsirine yer veren müellif, tefsirine aldığı rivayetler hakkında da herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁶⁸ Aslında bu yöntemle “rivayet tefsiri” ismini almaya en layık eser olarak kabul edilebilir. Çünkü “rivayet tefsirleri” arasında sayılan diğer bütün tefsirlerde müelliflerinin değerlendirmelerini, rivayetler hakkındaki kanaatlerini görmek mümkün iken Suyuti'nin bu tefsirinde buna rastlamamaktayız.⁶⁹ İşte bu yöneyle *ed-Dürrü'l-Mensûr* ile diğer rivayet tefsirleri arasındaki fark ortaya çıkmaktadır. O da aktardığı rivayetler hakkında hiçbir değerlendirme yapmaması ve hakkında rivayet bulunmayan âyet(ler)in tefsiriyle ilgili hiçbir şey söylememiş olmasıdır.⁷⁰ Ancak Suyûtî'nin başka rivayetler yerine eserine aldığı rivayetleri tercih etmesi de yine bir tür değerlendirme olarak kabul edilebilir.

⁶⁵ Bkz: Suyûtî, Celâleddîn, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Kahire 1985, I/5; Zehebî, *et-Tefsîr*, I/168.

⁶⁶ Bkz: Suyuti, Celaleddin, *el-İtkân fi Ulumi'l-Kur'ân*, Kahire 1997, II/183.

⁶⁷ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, I/2.

⁶⁸ Bkz: Zehebî, *et-Tefsîr*, I/169; Bilmen, *Tefsîr Tarihi*, II/626; Turgut, *Tefsîr Usulü*, s. 245; Demirci, *Tefsîr Tarihi*, s. 158.

⁶⁹ Bkz: Zehebî, *et-Tefsîr*, I/169; Yıldırım, Suat, “*ed-Dürrü'l-Mensûr*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, X/39.

⁷⁰ Bkz: Zehebî, *et-Tefsîr*, I/169.

Suyûtî'nin bu çalışmasındaki hedefi tefsirle ilgili rivayetleri sadece toplamak olduğundan mühim bir kısmını muteber olmayan kaynaklardan naklettiği bu rivayetler hakkında hiçbir değerlendirme yapmamış, bundan dolayı da Kâsım el-Kaysî gibi bazı âlimler tarafından şiddetle tenkit edilmiştir. Buna rağmen eser yazıldığı asırdan beri rağbet görmüş, Şevkânî, M. Hamdi Yazır ve Muhammed Hüseyin et-Tabatabâi gibi müfessirler rivayet tefsiri konusunda ona başvurmuşlardır.⁷¹

5.2. Müellifleri Dışındaki İlim Adamları Tarafından İhtisar Edilen Rivayet Tefsirleri

5.2.1. İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*

İbn Cerîr et-Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* isimli eseri, kendisinden sonra gelen bütün müfessirlere kaynaklık etmiş, özellikle de rivayet tefsiri alanında en önemli başvuru eseri olmuştur. Genel olarak tefsirde özel olarak da rivayet tefsirinde tedvin döneminin kendisiyle başladığı bu tefsir, âyetleri ağırlıklı olarak Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiîn'den gelen rivayetlerle tefsir etme yoluna gitmişse de ilgili rivayetlere getirdiği değerlendirmeler, dil tahlilleri, âyetlerden istinbat ettiği hükümler ve kendi tercihlerine de yer vermiş olması sebebiyle dirâyet yönü de olan önemli bir kaynak eseridir.⁷²

Tefsir tarihçisi Zehebi'ye göre Taberî'nin bu tefsiri, şu anda elimizde bulunandan hacim ve içerik olarak çok daha büyüktü. Ancak müellifi onu ihtisar ederek *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* isimli bu eserini meydana getirmiştir.⁷³ Zehebî bu görüşünü delillendirme sadedinde Sübki'nin şu ifadelerine yer vermektedir: "İbn Cerir et-Taberî, bir gün arkadaşlarına "Kur'ân'ın tefsirine canla başla sarılmaya hazır mısınız?" dedi. Onlar da, "bu tefsirin uzunluğu ne kadar olacak?" diye mukabelede bulundular. Taberî ise bu tefsirin otuz bin yaprak (varak) olacağını söyledi. Bunun üzerine arkadaşları, bu uzunluktaki tefsiri okuyup bitirmeden önce insanların ömürlerinin tükenebileceğini söylediler. Bunun üzerine o da otuz bin varak tutan bu tefsirini üç bin varakta özetleyip ihtisar etti."⁷⁴ Ancak tabakât ve tefsir tarihi kitaplarında Zehebi'nin bu görüşünü destekleyen bir bilgiye rastlamamaktayız. Sübki'nin bu ifadelerinden ise, Taberî'nin öncelikle otuz bin varak tutan çok uzun bir tefsir yazdığı ve bunu daha sonra ihtisar ederek üç bin varaka indirdiği şeklinde bir anlam çıkarmak yerine, onun bu uzunlukta bir tefsir yazmayı düşündüğü ve bu düşüncesini arkadaşlarına açınca aldığı cevap gereği, uzun bir tefsir yazmaktan vazgeçerek bunun yerine üç bin varak hacminde bir tefsir yazdığını da pekâlâ anlayabiliriz.

Taberî'nin bu tefsiri ilk olarak, hicrî 326 yılında vefat eden çağdaşı İbnü'l İhşîd Ebû Bekr Ahmed b. Ali tarafından ihtisar edilmiştir.⁷⁵ Buna göre *Câmiu'l-*

⁷¹ Bkz: Yıldırım, Suat, *DÎA, ed-Dürrü'l-Mensûr*, X/39.

⁷² Bkz: Zehebî, *et-Tefsîr*, I/142; Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, I/365; Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, II/148 vd.; Cerrahoğlu, İsmail, "Câmiu'l-Meyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII/105-106.

⁷³ Bkz: Zehebî, *et-Tefsîr*, I/141.

⁷⁴ Bkz: Sübki, Tâciüddîn, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Kâhire 1964, II/137.

⁷⁵ Bkz: Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, I/368-369.

Beyân isimli bu tefsirin ya müellifi bizzat hayattayken ya da onun vefatından çok kısa bir zaman sonra ihtisar edilmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Taberi'den yaklaşık bir asır sonra yaşayan Ebû Yahyâ Muhammed b. Sumâdih et-Tücîbî (ö. 419h.) *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân* isimli bu tefsiri *Muhtasar min Tefsiri'l-İmâm et-Taberî* ismiyle ihtisar etmiştir.⁷⁶ Fuat Sezgin bu muhtasarın bir heyet tarafından Farsça'ya tercüme edildiğini söylemektedir.⁷⁷ Cerrahoğlu ise *Keramet Rânâ Hüseyini'nin* bu Farsça muhtasar üzerine yaptığı çalışmalara dayanarak şu kanaate varmaktadır: *Terceme-i Tefsiri Taberî* adını taşıyan bu Farsça muhtasar tefsiri, Fuat Sezgin'in iddia ettiği gibi et-Tücîbî tarafından oluşturulan muhtasar Taberî tefsirinin tercümesi değil, aksine bu muhtasar tefsir bir heyet tarafından bizzat Taberî tefsirinin aslından ihtisar edilerek doğrudan Farsça'ya tercüme etmek sûretiyle meydana getirilmiştir.⁷⁸

Son dönemlerde Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Sâlih Ahmed Rızâ'nın birlikte yaptıkları ihtisar çalışması ise *Muhtasaru Tefsiri't-Taberî* ismiyle yayınlanmıştır.⁷⁹ Sâbûnî bu muhtasara yazdığı mukaddimede yaptıkları şeyin sadece ihtisar olduğunu, kendilerinden hiçbir şey katmadıklarını ve müellifin yöntemine sadık kaldıklarını ifade etmektedir.⁸⁰

Câmiu'l-Beyân İngilizce ve Fransızca'ya da ihtisar edilerek tercüme edilmiştir. W. F. Madelung ve A. Jones tarafından *The Commentary on the Qur'an, Being an Abridged Translation of Jami'al-Beyân 'an Te'wil al-Qur'an* adıyla neşredilmekte olan bu tercüme, *Câmiu'l-Beyân*'ın Ahmed Muhammed Şâkir ve Mahmud Muhammed Şâkir baskısına dayanılarak yapılmıştır. Yine bu tefsir Pişere Godé tarafından Fransızca'ya tercüme edilerek *Commentaire du Coran, Abrégé, traduit et annoté* adıyla yayınlanmıştır.⁸¹

5.2.3. Ebû İshâk es-Sa'lebî, el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'ân

*et-Tefsiru'l-Kebîr*⁸² ve *Tefsiru's-Sa'lebî* gibi isimlerle de anılan bu tefsir, bazı tefsir tarihçilerinin dışında⁸³ rivayet tefsiri olarak kabul edilmemiştir. Rivayet tefsiri müelliflerinden kabul edilen Vâhidî'nin hocası olan *es-Sa'lebî*, âyetleri âyetlerle, sahâbe ve tâbiünden gelen rivayetlerle tefsir etmiş ve tefsirinin mukaddimesinde de kullandığı kaynakların müelliflerinden kendisine kadar ulaşan isnad zincirlerini zikretmiştir. Dolayısıyla âyetlerin tefsirinde kullandığı rivayetlerin senetlerini, mukaddimede verdiği gerekçesiyle, hazfetmiştir.⁸⁴

⁷⁶ Bkz: Cerrahoğlu, "Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân", VII/106. Kimi kaynaklarda bu muhtasarın isminin "İhtisârün fi Garîbi'l-Kur'ân min Tefsiri't-Taberî" olduğu görülmektedir. (bkz: el-Umarî, *el-İhtisâr fi't-Tefsîr*, s. 49.)

⁷⁷ Bkz: Sezgin, Fuat, *GAS*, Lieden 1967, I/328.

⁷⁸ Bkz: Cerrahoğlu, "Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân", VII/106-107.

⁷⁹ Bkz: Cerrahoğlu, *a.g.m.*, s. 107.

⁸⁰ Bkz. Sâbûnî, Muhammed Ali ve Salih Ahmed Rızâ, *Muhtasaru Tefsiri't-Taberî*, Beyrut 1993, I/10.

⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Cerrahoğlu, "Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân", VII/107.

⁸² Bkz: İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed, *Vefayâtü'l-A'yân*, Kahire 1985, I/37-38; ez-Zehebî, *et-Tefsir*, I/152.

⁸³ Meselâ Zehebî, bu tefsiri rivayet tefsirleri arasında saymaktadır. (bkz: Zehebî, *et-Tefsir*, I/151-161 ve 165-167.)

⁸⁴ Bkz: Zehebî, *et-Tefsir*, I/153-154; Mertoğlu, "Sa'lebî", XXXVI/29.

el-Keşf ve'l-Beyân, aslında bir rivayet tefsiri olmakla birlikte, es-Sa'lebî'nin hocası Sülemî (ö.412/1021)'nin etkisiyle tasavvufî yorumlara yer verildiğinden, bu eseri iş'ârî tefsirler arasında sayanlar da vardır.⁸⁵ Ayrıca nahiv ve fıkha dair uzun izahları barındırması sebebiyle bu tefsirin neredeyse rivayet tefsirleri sınırından çıktığını söyleyenler de olmuştur.⁸⁶ Hatta tefsirindeki zayıf ve uydurma rivayetlerle İsrâiliyyâta dair aslı astarı olmayan kıssalara bolca yer vermesinden dolayı eleştirilmiş olan es-Sa'lebî'nin hadis ve rivayet bilgisinin de çok zayıf olduğu ifade edilmiştir.⁸⁷

es-Sa'lebî'den sonra gelen Begavî'nin *Meâlimü't-Tenzîl* isimli tefsiri, birçok ilim adamına göre *el-Keşf ve'l-Beyân*'ın muhtasarıdır.⁸⁸ Bir başka ifadeyle, es-Sâ'lebî'nin bu tefsirini rivayet tefsirleri arasında saymayanlar, aynı tefsirin muhtasarı olan Begavî'nin söz konusu tefsirini neredeyse ittifakla rivayet tefsirleri arasında saymışlardır. Ayrıca İbn Ebî Rendeka et-Turtûşî ve Ebû Muhammed Behzâd b. Ali de es-Sa'lebî'nin bu tefsirini ihtisar etmişlerdir.⁸⁹

5.2.4. Begavî, Meâlimü't-Tenzîl

Altıncı tabaka müfessirlerinden olan Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 510) *Meâlimü't-Tenzîl* isimli eseri, dirâyet yönü de olmasına rağmen, birçok ilim adamına göre rivayet (ağırlıklı) tefsirler arasında sayılmaktadır.⁹⁰ Müfessir âyetler üzerinde öncelikle dil üzerinden açıklamalar yapmış, ardından diğer âyet ve hadislerle daha sonra da sahabe, tâbiin ve onlardan sonra gelen âlimlerin görüşlerinden yararlanmıştı.⁹¹

İbn Teymiyye'nin değerlendirmelerine göre Begavî'nin tefsiri, es-Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân* isimli eserinin muhtasarı mahiyetinde orta uzunlukta (vasat) bir tefsirdir. Fakat Begavî, es-Sâ'lebî'nin tefsirinde bulunan mesnetsiz hikâyeleri, uydurma haberleri ve bid'at görüşleri temizlemiştir.⁹² Begavî, es-Sa'lebî'nin tefsirine aldığı uydurma rivayetlerden kendisini koruma hususunda başarılı olmakla birlikte, İsrâiliyyâta dair haber ve rivayetleri ayıklama konusunda pek de başarılı olduğu söylenemez. Çünkü Begavî'nin tefsirinde de İslâm akidesine ters olan kimi İsrâilî rivayetlerin bulunduğu görülmektedir.⁹³

Tefsir tarihçilerine göre el-Hâzin (ö.741/1340)'in *Lübâbu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl* isimli eseri de büyük oranda Begavî'nin söz konusu tefsirinin bir özeti olarak kabul edilmektedir.⁹⁴ Kâtip Çelebi'nin bildirdiğine göre ise Şeyh Tâceddîn Ebû Nasrî Abdulvehhâb b. Muhammed el-Hüseynî (ö. 875) Begavî'nin tefsirini ihtisar

⁸⁵ Bkz: Mertoğlu, *a.g.m.*, s. 29.

⁸⁶ Bkz: Zehebî, *et-Tefsîr*, I/155.

⁸⁷ Bkz: Zehebî, *a.g.e.*, s. 156.

⁸⁸ Bkz: İbn Teymiyye, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, s. 19; el-Umarî, *el-İhtisâr fî't-Tefsîr*, s. 189; Mertoğlu, "Sa'lebî", XXXVI/28-29.

⁸⁹ Bkz: Mertoğlu, *a.g.m.*, s. 29.

⁹⁰ Bkz: Zehebî, *et-Tefsîr*, I/157-157; Bilmen, *Tefsîr Tarihi*, II/262; Turgut, *Tefsîr Usûlü*, s. 240.

⁹¹ Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/285; Bakırcı, Saffet, "Meâlimü't-Tenzîl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2003, XXVIII/203;

⁹² Bkz: İbn Teymiyye, *Mukaddime*, s. 19; Mertoğlu, "Sa'lebî", XXXVI/28-29.

⁹³ Bkz: Ebû Şehbe, Muhammed, *el-İsrâiliyyât ve'l-Mevzûât fî Kütübi't-Tefsîr*, Kahire 1987, s. 128.

⁹⁴ Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I/186; Zehebî, *et-Tefsîr*, I/204; Bilmen, *Tefsîr Tarihi*, II/547-548;

etmiştir.⁹⁵ Yine son zamanlarda Abdullah b. Ahmed b. Ali ez-Zeyd tarafından ihtisar edilen *Meâlimü't-Tanzîl*, 1996 yılında Riyad'da tek cilt halinde basılmıştır.⁹⁶

ez-Zeyd, Begavî'nin bu tefsirini ihtisar ederken neler yaptığına dair bazı bilgiler vermektedir. Buna göre muhtasar sahibi ez-Zeyd, âyetin anlamıyla yakından ilgili olmadığını düşündüğü rivayetleri hafzetmiş ve âyetin kastettiği anlamı desteklemek amacıyla getirilen birden fazla rivayetleri de teke indirmiştir. İsrâiliyyâta dair rivayetleri mümkün olduğunca muhtasara almadığını söylemiştir. Özellikle anlam farklılığı oluşturmaya kıraat farklılıklarına delalet eden bilgileri de hafzetmediğini bildirmektedir.⁹⁷

5.2.5. İbn Kesîr, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm

Rivayet tefsirleri içerisinde, İbn Cerir et-Taberî'nin tefsirinden sonra en çok şöhret bulmuş tefsir İbn Kesîr'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* isimli eseridir. Yazıldığı andan itibaren insanların teveccühüne mazhar olmuş bu tefsir, hem tefsir okumak hem de alanıyla ilgili bilimsel çalışma yapmak isteyenlere kaynaklık etmiştir.⁹⁸

Müellifin tefsir metodu, aynı zamanda hocası da olan İbn Teymiyye'nin tefsir usulüne dair yazmış olduğu mukaddimesinde önerdiği metoda çok yakındır. Tefsirini yaptığı âyetin anlamını açığa çıkarmak için anlam ilişkisi bulunan diğer âyetlere müracaat etmesi müfessirin en özgün yanını oluşturmaktadır. Bu yöntemle İbn Kesîr, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsir edilmesi dediğimiz metodu en iyi uygulayan müfessirlerin başında gelmektedir.⁹⁹ Nitekim müellif İbn Kesîr tefsirinin mukaddimesinde, "Kur'ân-ı tefsir etme yollarının en iyisi hangisidir?" Mukadder sorusuna şöyle cevap vermektedir: "Kur'ân-ı tefsir etme yollarının en doğrusu ve iyisi, "Kur'ân'ın yine Kur'ân'la tefsir edilmesi"dir; Çünkü bir âyette mücmel olan bir ifade başka bir âyette müfesser hale gelebilmekte, anlamı açıklanmaktadır."¹⁰⁰

Daha sonra âyetleri açıklayıcı mahiyetteki hadisleri aktarmakta ve bu hadislerin âyetleri tefsir etmede delil yönünün olup olmadığını belirtmektedir. Son olarak da tefsirini yaptığı âyeti açıklayıcı mahiyetteki sahabe ve tâbiîn sözlerini ve kendinden önceki kimi müfessirlerin açıklamalarını aktarmaktadır. Ancak İbn Kesîr bu bilgileri aktarmakla yetinmemekte, kendisi de Hadis ilminde hâfız mertebesine yükselmiş biri olarak bu görüşler arasında tercihler yapmakta, rivayetlerin kimini zayıf bulmakta, bazı râvileri de cerh ve tadile tabi tutmaktadır. Bu yönüyle İbn Kesîr'in muhakkik âlim yönü ön plana çıkmaktadır. Yani o sadece nakilci değildir. Aksine naklettiği bilgileri değerlendirmeye tabi tutan tahkik ehli bir âlimdir. Özellikle de rivayet tefsirlerinin genel zaafı olarak kabul edilen İsrâiliyyâta dair rivayetlere oldukça duyarlıdır. Yeri geldikçe, ya genel olarak İsrâiliyyâta ya da özel olarak İsrâiliyyâta dair bir rivayete okuyucunun dikkatini çekmektedir. Bu sebeple

⁹⁵ Bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II/285.

⁹⁶ Bkz: ez-Zeyd, Abdullah b. Ahmed b. Ali, *Muhtasaru Tefsîri'l-Bagavî*, Riyad 1996.

⁹⁷ Bkz: ez-Zeyd, *Muhtasaru Tefsîri'l-Bagavî*, s., 9-11.

⁹⁸ Bkz: Zehebî, *et-Tefsîr*, I/163; Demirci, *Tefsîr Tarihi*, s. 154.

⁹⁹ Bkz: Zehebî, *et-Tefsîr*, I/163.

¹⁰⁰ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Riyad, Ts., I/12.

olsa gerek ki ez-Zehebî, Suyûtî ve ez-Zerkâni gibi âlimlerin, “İbn Kesîr’in metodu- na göre yazılmış bir tefsir daha yoktur” dediklerini aktarmaktadır.¹⁰¹

İşte rivayet tefsirleri arasında bu denli haklı şöhrete kavuşmuş olan bir tefsirin, müellifinin ölümünden çok kısa bir süre sonra ilk muhtasarı yapılmış ve günümüze kadar da onlarca “muhtasar İbn Kesîr tefsiri” oluşturulmuştur. İbn Kesîr tefsirini ilk ihtisar eden âlim, aynı zamanda müellifin talebesi de olan Ebû'l-Mehâmid Afîf b. Saîd b. Mes'ûd el-Kâzerûnî'dir.¹⁰²

İbn Kesîr'in bu önemli tefsirinin son dönemlerde de birçok muhtasarlarının yapıldığını görmekteyiz.¹⁰³ Bu muhtasarlardan en çok dikkat çeken, muhakkik âlim Muhammed Şakir tarafından ihtisar edilerek 1956 yılında *Umdetü't-Tefsir anî'l-Hafız İbn Kesîr: Muhtasaru Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim* ismiyle yayınlanmış olan çalışmasıdır. Muhammed Şakir, bu ihtisar çalışmasını yaparken aynı zamanda tefsirin iki ayrı yazma nüshasından da istifade ederek bazı yazım hatalarını düzeltmiş ve eseri tahkik etmiştir.¹⁰⁴

Muhammed Şakir'in bu ihtisar çalışmasında şu işlemleri gerçekleştirdiğini görmekteyiz: İbn Kesîr tefsirinin en önemli özelliklerinden birisi olan Kur'an'ın Kur'an'la tefsirine dair hiçbir tasarrufta bulunmamış ve şahit olarak getirilen hiçbir âyeti hazfetmemiştir. Müfessirin kendi tercih ve görüşlerini aynen muhafaza etmiştir. Hadislerin senetlerini hazfetmiş, sahih olan senetleri tercih edip zayıf ve illetli olanlarını ise hazfetmiştir. Sahabe ve tabiin sözlerinden mükerrer olanlarını hazfederek sadece bir tanesini bırakmıştır. İbn Kesîr kendisi de tefsirinin birçok yerinde sakındırmasına rağmen İsrâiliyyâta dair rivayetlerden gereğince arınamıştır. Muhammed Şakir bütün bu rivayetleri de hazfetmiştir. Yine uzun uzadıya anlatılan kelâmî ve fikhî meseleleri, eğer direkt olarak âyetin anlamıyla ilgili değilse hazfetmiştir. Ayrıca İbn Kesîr bazen bir âyetin tefsiri sadedinde uzunca bir rivayeti aktarmaktadır. Muhtasar sahibi Şakir ise sadece şahit olan kısmını bıraktığını, rivayetin diğer kısmını da hazfettiğini söylemektedir. Son olarak nüshalar arası karşılaştırma yaparken bazı ziyadeler koymuş olan Muhammed Şakir bunu da dipnotta belirtmiştir.¹⁰⁵

Muhammed Şakir'in bu ihtisarının diğer İbn Kesîr Tefsiri muhtasarlarına göre iki önemli artı özelliği bulunmaktadır. Bunlardan ilki, muhtasar sahibinin eseri ihtisar ederken iki ayrı yazma nüshadan hareketle hem tahkik hem de ihtisar

¹⁰¹ Bkz: Zehebî, *et-Tefsir*, I/163-165; Sabuni, *Muhtasar Tefsiri İbn Kesîr*, I/8.

¹⁰² Bkz: el-Meymenî, Abdülaziz, *el-Buhûs ve't-Tahkikât*, Kahire 1978, I/163.

¹⁰³ Son dönemlerde özellikle İbn Kesîr tefsirinin birçok muhtasarının yapıldığı görülmektedir. Bütün bu muhtasarlarda tek tek değerlendirmede bulunmak, bu çalışmanın sınırlarını aşacağından dolayı, biz önem ve yaygınlıklarını göz önünde bulundurarak sadece şu üç muhtasar hakkında değerlendirmede bulunacağız: Muhammed Şakir, *Umdetü't-tefsir anî'l-Hafız İbn Kesîr: Muhtasaru Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*, Kahire 1956; Muhammed Kerim b. Saîd Râcih, *Muhtasar Tefsiri İbn Kesîr*, Beyrut 1996; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Muhtasar Tefsiri İbn Kesîr*, Mekke, Ts. Diğer muhtasarlarından bazıları şunlardır; Salâh b. Muhammed Arafât, Muhammed b. Abdullah eş-Şenkîti, Hâlid b. Fevzî Abdülhamid, *el-Yesîr fî İhtisâri Tefsiri İbn Kesîr*, Cidde 2005; Hâlid el-Akk, *Evcezü't-Tefâsir min Tefsiri İbn Kesîr*, Beyrut, 1995; Muhammed Ken'an, *Fethu'l-Kadîr Tehzîbü Tefsiri İbn Kesîr*, Kahire, Ts.

¹⁰⁴ Bkz: Şakir, Ahmed, *Umdetü't-tefsir anî'l-Hafız İbn Kesîr : Muhtasaru Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*, Mansure 2005, I/12.

¹⁰⁵ Bkz: Şakir, *Umdetü't-Tefsir*, I/10-11.

etmiş olmasıdır. İkincisi ise, Müellifin, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri yöntemine halel getirecek bir hazf ve ihtisarda bulunmamasıdır. Buna göre Şakir, İbn Kesîr'in bir âyetin tefsiri bağlamında şâhit olarak getirdiği Kur'ân âyetlerinden hiçbirisini hazfetmemiştir. Ancak diğer muhtasar sahiplerinin bunu sıklıkla yaptıkları görülmektedir.

İbn Kesîr tefsirinin bu yüzyıldaki ikinci ihtisarı *Muhammed Kerim b. Saïd Râcih* tarafından yapılmıştır.¹⁰⁶ 1983 yılında yazmış olduğu mukaddimede Râcih, İbn Kesîr tefsirinin özelliklerinden ve üstünlüklerinden bahsetmiş ve bu tefsirin ihtisarını yaparken de müellifin gerek üslûbuna gerekse maksat ve meramına aykırı bir şey yapmadığını, güncel okurun daha fazla istifade edebilmesi için böyle bir ihtisar çalışması yaptığını söylemiştir.¹⁰⁷

Muhtasar sahibi Râcih, bu tefsiri ihtisar ederken neler yaptığını eserin mukaddimesinde şöyle dile getirmektedir: "İbn Kesîr bir âyet için, birden fazla şahit getirmiştir. Bunlardan bazısıyla yetinmeye hiç bir engel yoktur. Çeşitli rivayetlerle müteaddid hadis-i şerifler nakletmiştir ki hepsi de bir tek maksada götürmektedir. Öyleyse bazısıyla yetinmekte hiçbir engel yoktur. Yine bir meselede birçok rivayetler nakletmiştir ki en sahihini seçip almak caizdir. Günümüzde rivayetlerin başından hazfedilmesinde hiçbir beis görülmeyen râvi zincirlerini de hazfetmeyi uygun gördüm. Çünkü bunlar zaten tefsirin aslında yazılı olarak korunmuştur."¹⁰⁸ Ancak isnad zincirini hazfetmiş olan muhtasar sahibi Râcih, diğer birçok muhtasar sahibinin yaptığının aksine, dipnotta bu hadislerin kaynaklarını göstermemiştir.

Bu tefsiri son asırda ihtisar eden âlimlerden birisi de Muhammed Ali es-Sâbûnî'dir. İbn Kesîr tefsirinin muhtasarlari arasında en çok yaygınlık kazananı bu muhtasardır. Sâbûnî, İbn Kesîr tefsirinin bir muhtasarını oluşturma gerekçesini açıklarken şu bilgilere yer vermektedir: Günümüzde sıradan bir Müslüman okurun hangi tefsiri okumasının faydalı olacağına dair sağdan soldan birçok sorunun geldiğini ama yüzlerce tefsir arasından şu ya da bu tefsirin alınıp okunmasını tavsiye etmesinin çok da kolay olmadığını dile getirdikten sonra, rivayet ile dirâyet metodunu birleştiren, Kur'ân-ı yine Kur'ân'la, Hz. Peygamber'in hadisleriyle, sahabe, tâbiin ve diğer müfessirlerin görüşleriyle en iyi şekilde anlatan ve bunu yaparken de gâyet açık ve anlaşılır bir dil kullanan müfessirin İbn Kesîr olduğunu, bu sebeple de onun bu tefsirini, günümüz insanının ihtiyaç duymadığı birtakım bilgi ve rivayetlerden arındırarak sunmak gerektiğini düşündüğü için böyle bir çalışma yaptığını söylemektedir. Çünkü asli şekliyle bu tefsirden sadece ilim adamlarının istifade edebileceğini, sıradan okuyucunun da istifade edebilmesi için muhtasarının oluşturulmasının gerekli olduğunu söylemektedir.¹⁰⁹

Yine son dönemlerde Hâlid el-Akk isimli müellif İbn Kesîr tefsirini ihtisar ederek *Evcezü't-Tefâsîr min Tefsîri İbn Kesîr* adında gâyet kısa ve öz bir muhtasar

¹⁰⁶ İki cilt halinde basılan bu muhtasar İbn Kesîr tefsiri, Ali Erkan tarafından Türkçeye tercüme edilerek altı cilt halinde basılmıştır. (Bkz: İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil, *Muhtasar İbn Kesîr Tefsiri*, (Çev: Ali Erkan), İstanbul 1992.)

¹⁰⁷ Bkz: Râcih, Muhammed Kerim b. Saïd, *Muhtasar Tefsiri İbn Kesîr*, Beyrut 1996, I/5-7.

¹⁰⁸ Bkz: Râcih, *Muhtasar Tefsiri İbn Kesîr*, I/6.

¹⁰⁹ Geniş bilgi için bkz: Sâbûnî, *Muhtasar Tefsiri İbn Kesîr*, I/8.

yapmıştır. Mushafın kenarına sığacak kadar kısa ve öz olan bu muhtasarın, Kur'ân okuyucusunun istifadesine sunulmuş olduğu görülmektedir.¹¹⁰

Muhammed Ken'an, *Fethu'l-Kadîr Tehzîbü Tefsiri İbn Kesîr* isimli bir ihtisar yapmıştır. Kendisinden önce birçok müellifin İbn Kesîr tefsirini ihtisar etmesine rağmen önceki muhtasarlara bazı eksik ve hatalarının olduğunu gördüğü için böyle bir çalışmaya yöneldiğini söylemektedir. Özellikle eserin tahkik aşamasındaki hatalardan bahsettikten sonra bazı zayıf hadislerin, sahih olduğu gerekçesiyle muhtasarlarda da aynen tekrarlandığını ifade etmektedir.¹¹¹

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu çalışmamız neticesinde rivayet tefsirlerinin büyük bir kısmının ihtisar edildiğini, hatta bazılarının birden fazla ihtisara tabi tutulduğunu görmüş olduk. Özellikle rivayet tefsirinin klasikleri kabul edilen Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân* ile İbn Kesîr'in *Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm* isimli eserleri, müelliflerinin vefatından kısa bir süre sonra ihtisar edilmeye başlanmış ve bu gelenek günümüze kadar da devam edegelmiştir.

Bizim tesbit edebildiğimiz kadarıyla yedi kadar rivayet tefsirinin muhtasarlara oluşturulmuştur. Burada dikkat çeken önemli bir husus da bazı rivayet tefsirlerinin bizzat müellifleri tarafından ihtisar edilmesidir. Nitekim Vâhidî'nin *el-Vecîz*, İbn Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr* ve Suyûtî'nin *ed-Dürri'l-Mensûr* isimli eserleri bizzat müellifleri tarafından, daha önce yazdıkları mutavvel tefsirlerinden ihtisar edilerek oluşturulmuş tefsirlerdir. Hatta Suyûtî'nin kendisinden ihtisar ettiğini söylediği *Tercümânu'l-Kur'ân* isimli hacimli eser günümüze kadar ulaşmamış, ancak onun muhtasarı olan *ed-Dürri'l-Mensur* isimli tefsiri ise kendisinden sonra yazılan birçok rivayet ve dirâyet tefsirine kaynaklık etmiştir.

İhtisar yapılan bütün rivayet tefsirlerinde dikkat çeken en önemli husus, rivayetlerdeki isnad zincirinin hazfedilmesidir. Oysa isnad zincirinin hazfedilmesi rivayet tefsiri için bir nâkısadır. Hatta bu durum zamanla yaygınlaşarak bütün tefsir kitaplarındaki rivayetlerin isnad zinciri hazfedilir olmuştur. Nitekim bu hususu eleştiren Suyuti, tefsirde tedvininin başladığı dönemlerde en önemli hususun, Hz. Peygamber'den, sahabeden ve tâbiünden gelen bilgileri isnad zinciriyle birlikte rivayet etmek olduğunu söylemektedir. Ancak daha sonraları bir kısım insanların gelerek tefsir geleneğindeki bu isnad zincirini kaldırdıklarını ve rivayetleri seneden kopuk olarak zikrettiklerini, bu sebeple tefsire, ondan olmayan birçok yabancı unsurun girdiğini, sahih olanla zayıf olanın birbirine karıştı(rıl)dığını dile getirmektedir. Daha sonra tefsirlerde isnad zinciri hazfedilmiş rivayetlerin doğruluğunu araştırmak terkedilmiş ve kendinden önceki müfessirin senetsiz naklettiği rivayetler doğru kabul edilerek birbirlerinden nakledilmeye başlanmıştır.¹¹²

Ancak son dönemde yapılan rivayet tefsirlerindeki ihtisar çalışmalarının, bir taraftan metindeki isnad zincirini hazf ederken, diğer taraftan o rivayetin kaynağı-

¹¹⁰ Bkz: *el-Umarî, el-İhtisâr fi't-Tefsîr*, s. 46.

¹¹¹ Bkz: Ken'an, Muhammed, *Fethu'l-Kadîr Tehzîbü Tefsiri İbn Kesîr*, Kahire Ts., I/10.

¹¹² Bkz: Suyuti, *el-İtkan*, IV/212.

nı dipnotta belirttiklerini görmekteyiz.¹¹³ Böylece tefsirlerde geçen rivayetlerin hadis kaynaklarındaki yeri de tespit edilmiş olmaktadır. Dileyen araştırmacı da rivayetin belirtildiği hadis kaynağına ve rical kitaplarına müracaat ederek ilgili hadis hakkında detaylı bilgi sahibi olma imkânına kavuşabilmektedir.

Rivayet tefsirlerinin ihtisar çalışmalarında ana metinden hafzedilen kısımlardan birisi de farklı varyantlarla gelen rivayetlerdir. Genelde muhtasar yapan kimsenin tercihi dışında kalan diğer benzer rivayetler hafzedilmektedir. Oysa günümüz şartlarında bu rivayetlere dipnotta yer verilebilir. Veya en azından atıfta bulunulabilir. Çünkü muhtasar sahibinin benzer kabul ettiği nice rivayetler vardır ki bu rivayetlerdeki nüanslar, sıradan okuyucu için bir anlam ifade etmese de, muhakkik araştırmacılar için çok büyük önem arz etmektedir.

Muhtasar sahibinin zayıf ya da mevzu kabul ettiği ve İsrâiliyyât kabilinden olan bilgilerin hafzedilmesi de ihtisar çalışmalarının nedenlerinden birisini oluşturmuştur. Eğer ihtisar çalışmasını müellifin bizzat kendisi değil de daha sonra gelen bir müellif yapmışsa, ihtisar sebepleri arasına mutlaka ana metindeki İsrâiliyyât kabilinden olan rivayetleri ayıklama ve zayıf ya da mevzû kabul edilen rivayetleri hafzetme işlemini koymuştur. Çünkü rivayet tefsirlerinin belki de en çok eleştirilen ve en zayıf halkası kabul edilen husus, söz konusu tefsirlerin İsrâiliyyât kabilinden olan rivayetleri âyetlerin tefsiri bağlamında aktarmış olmaları ve sahih ile zayıf ya da mevzu hadisler arasında bir ayırım gözetmeksizin her rivayeti ilgili âyetin tefsiri olarak zikretmiş olmalarıdır.

Kimi ihtisar çalışmalarında, temel eser sahibinin bir âyetin tefsiri bağlamında şahit olarak getirdiği âyetlerden bir çoğunun hafzedildiği görülmektedir. Meselâ İbn Kesîr tefsirinin en önemli özelliklerinden birisi olan Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri yönteminin bir gereği olarak bir âyetin tefsiri bağlamında iki, üç, dört hatta beş âyet şahit getirilmektedir. Ama muhtasar sahiplerinin çoğunluğu söz konusu şahit olan âyetleri hafzetmektedirler. Oysa bu tasarruf, temel metnin müellifinin murad ve maksatlarından bir kısmını yok etmek anlamına gelmektedir. Çünkü bir âyeti açıklama sadedinde getirilen diğer âyetlerden bir ya da birkaçının hafzedilmesi, o tefsirin "olmazsa olmaz" kabilinden olan ve diğer tefsirlerden farkını ortaya koyan özelliğini yok etmektedir.

Sonuç olarak herhangi bir mutavvel eserin ihtisarını yapmak isteyen müellifin riâyet etmesi gereken hususların başında, asıl metnin müellifinin kastetmiş olduğu anlamları ile anlatım dili ve üslubunu mutlaka muhafaza etmesi gelmektedir. Özellikle de ana kitabın temel fikrine asla müdahale etmemelidir. Çünkü kitabın ana fikrine müdahale ihtisar değil, olsa olsa bir tür tahriftir. Meselâ bazı muhtasar sahiplerinin, temel metnin müellifinin tercih ettiği görüş yerine diğer görüşlerden birisini tercih ettiği görülmektedir. Oysa bu, temel metin üzerindeki ihtisar çalışmasının ötesinde bir tasarruftur. Yine bu bağlamda muhtasar yapan kimsenin ihtisarını yaptığı eser hakkında nasıl bir tasarrufta bulunduğunu ve ihtisar yöntemini açıkça bildirmesi gerekir.

¹¹³ Örnek olarak M. Ali es-Sâbüni tarafından yapılan İbn Kesîr ve Taberi tefsirlerinin muhtasarlarına bakılabilir.

Diğer taraftan metinde kapalılığa ve anlaşmazlığa götürecekt derecede aşırı özetleme ve ihtisar, hem ana metnin müellifinin maksadına hem de muhtasar yapanın maksadına aykırı bir durum olduğu için bundan kaçınılmalıdır. Bir başka ifadeyle muhtasar yapan kişi eseri, bıkkınlık verecek kadar uzatmanın sevimsizliğinden kurtarayım derken, anlamayı engelleyecek kadar kısaltmanın çirkinliğine doğru bir yol almamalıdır. Hatta ihtisar anında -ister matbu olsun ister mahtut- eseri tahkik etmesi bile gerekir. Özellikle muhtasara konu olan metnin birden fazla nüshası varsa mutlaka nüshalar arasında karşılaştırmalar yapması gerekir. Zira ihtisar, sadece özetlemek ve hazfetmek değil, aynı zamanda asıl metni ikmal etmek ve eksikliğini tamamlamaktır.

Neticede ihtisar çalışmalarının, farklı bakış açılarına göre müspet ya da menfi kabul edilebilecek bazı yönleri bulunmaktadır. Müellifin eserini telif ederken gözettiği amacının yanında bir de muhtasar sahibinin kendi dönem insanlarının ihtiyaçlarını gözetererek bir ihtisar çalışması yaptığını göz ardı etmememiz gerekmektedir. İlgili eser hakkında bilgi sahibi olmak ve söz söylemek için mutlaka ana metne gidilmelidir. Meselâ ilmi/akademik çalışmalarda eserin aslı mevcut iken muhtasarından yararlanılması ve kaynak gösterilmesinin doğru olmadığı kanaatindeyiz. Ancak eğitim amaçlı çalışmalarda zaman kaybını önlemek ve bıktırıcı tekrarlardan sakınmak için muhtasarlardan istifade edilebileceği gibi, sıradan okuyucuların da bu tür muhtasarlardan istifade etmesinin bir sakıncasının olmadığını düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Altundağ, Mustafa, *Müfessir el-Vâhidî ve Fedâilü's-Süver Adlı Kitabı*, Marmara Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988.
- Ayverdi, İlhan *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2008.
- Bakırcı, Saffet, "Meâlimü't-Tenzîl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003.
- Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1973.
- Birişik, Abdulhamit, "Muhtasar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006.
- Cebeci, Lütfullah, "Mefâtihu'l-Gayb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988.
- , "Câmiu'l-Meyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993.
- , "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995.
- Cevherî, İsmâil b. Hammad, *es-Sıhah Tâcü'l-Lüga ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, (Thk: Ahmed Abdulğafûr Atâr), Beyrut 1979.
- Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, Beyrut, Ts. Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İstanbul 2003.
- Durmuş, İsmail, "Muhtasar" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006.
- Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdrâi er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'lAzîm*, (Thk: Es'ad Muhammed et-Tayyib), Beyrut 1997.)
- Ebû Şehbe, Muhammed, *el-İsrâiliyyât ve'l-Mevzûât fi Kütübi't-Tefsîr*, Kahire 1987.
- el-Hamevî, Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, Kahire 1906.
- el-Hatîp eş-Şirbînî, Şemseddin Muhammed b. Muhammed, *Muğni'l-Muhtâr ilâ Ma'rifeti Meânî Elfâzi'l-Minhâc*, (Thk: Ali Muhammed Muavvid ve Adil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 1992.
- el-Meymenî, Abdülaziz, *el-Buhûs ve't-Tahkîkât*, Kahire 1978.

- el-Umarî, Ali b. Saïd b. Muhammed, *el-İhtisâr fi't-Tefsîr; Dirase Nazariye ve Dirâse Tabîkiye*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Mekke 2004.
- es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *Muhtasaru Tefsiri İbn Kesîr*, Riyad, Ts.
- es-Seâlebî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Mahlûf, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, (Thk: Ali Muhammed Muavvad ve Adil Ahmed Abdülmevcüd), Beyrut 1998.
- ez-Zeyd, Abdullah b. Ahmed b. Ali, *Muhtasaru Tefsiri'l-Bagavî*, Riyad, 1996.
- İbn Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zadü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, Beyrut 1987.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî, *Mukaddimetü İbn Haldun*, (Tah: Halil Şahhâte), Beyrut 2001.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed, *Vefayâtü'l-A'yân*, Kahire 1985.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Riyad, Ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânü'l-Arab*, Kahire, Ts.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdü'l-Halîm, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr*, Kahire 1992.
- İbnü'l-Kiftî, Ebü'l-Hasen Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim, *İnbâhu'r-Ruvât Ala Enbâhi'n-Nühât*, (Thk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire 1950.
- Karacabey, Salih, "Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanana Problemler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 11, S: 1, Bursa 2002.
- Karagöz, Mustafa, *Tefsirde Rivayet-Dirâyet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti*, Bilimname V, Kayseri 2004.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Beyrut 1992.
- Ken'an, Muhammed, *Fethu'l-Kadîr Tehzîbü Tefsiri İbn Kesîr*, Kahire Ts.
- Koç, M. Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Ankara 2003.
- Mertoğlu, Mehmet Suat, "Seâlebî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2009.
- Mollabrahimoğlu, Süleyman, *Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler*, İstanbul 2002.
- Müzhir, Abdülgani Ahmed Cebr, *Kavâidü'l-İhtisâri'l-Menhecî fi't-Te'lîf*, Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Sayı 59, Riyad 2000.
- Nusayr, Âmine Muhammed, *Ebu'l-Farac İbnü'l-Cevzî; Ârâuhû'l-Kelâmiyye ve'l-Ahlâkiyye*, Dârü's-Şuruk, Kahire 1987.
- Öztürk, Mustafa, "Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003.
- Polat, Fethi Ahmet, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yönelik Eleştiriler*, İz, İstanbul 2010.
- Râcih, Muhammed Kerim b. Saïd, *Muhtasar Tefsiri İbn Kesîr*, Beyrut 1996.
- Sâbûnî, Muhammed Ali (ve Salih Ahmed Rızâ), *Muhtasaru Tefsiri't-Taberî*, Beyrut 1993.
- , *Muhtasar Tefsiri İbn Kesîr*, Mekke, Ts.
- Sezgin, Fuat, GAS, Lieden 1967.
- Suyûtî, Celâleddîn, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire 1997.
- , *ed-Dürrü'l-Mensûrfi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, Kahire 1985.
- Sübkî, Tâcüddîn, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Kâhire 1964.
- Şakir, Ahmed, *Umdetü't-tefsir ani'l-Hafız İbn Kesîr: Muhtasaru Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azim*, Mansure 2005.

- Taşköprülüzâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhü's-Saâde ve Mısbâhu's-Siyâde fî Mevzûâtı'l-Ulûm*, Beyrut, Ts.
- Turgut, Ali, *Tefsîr Usulü ve Kaynakları*, İstanbul 1991.
- Vâhidî, Abu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, *el-Vecîz fî Tefsîri Kitâbi'l-Azîz*, (Thk: Safvan Adnan Dâvûdî), Şam 1995.
- , *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, (Thk: Abdülmevcûd, Adil Ahmed vd.), Beyrut 1994,
- Yavuz, Yusuf Şevki-Avcı, Casim, "İbnü'l-Cevzî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994,
- Yıldırım, Suat, "ed-Dürrü'l-Mensûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1994.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyerü A'lami'n-Nübelâ*, (Thk. Şuayb el-Arnâvût ve Muhammed Naîmel-Argasûsî), Beyrut 1993.